

2-TOM, 10-SON

QORAQALPOG'ISTONNING ALOHIDA HUDUD SIFATIDA O'RGANILISHI
(XX ASR 20-30 YILLAR)

Sohiba Boysariyeva

Magistr

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Qoraqalpog'iston hududining XX asr 20-30 yillarida ilmiy tadqiq etishi bilan bog'liq jarayonlar, ularning sabablari, asosiy ishtirokchilari, ekspeditsiyalar natijalari ochib berilgan. Bundan tashqari, har bir olimning tadqiqot olib borgan yo'nalishlari, yozgan asarlari va ularning ilmiy ahamiyati tahlil qilingan. Bu davrning qoraqalpoq etnografiyasi uchun tarixiy ahamiyatiga baho berilgan.

Kalit so'zlar: Qoraqalpog'iston, etnografiya, ilmiy ekspeditsiya, moddiy va ma'naviy madaniyat, qoraqalpoq xalqi.

Qoraqalpog'iston tarixi bo'yicha sovet tadqiqotchilarining ilk qadamlari tarixiy hujjatlar, etnografik materiallar to'plash, o'lkashunoslik tadqiqotlari bilan boshlandi. Sovet hokimiyati o'rnatilgandan so'ng Turkiston ASSRning Amudaryo viloyati deb o'zgartirilgan sobiq Amudaryo bo'limi aholisi qishloq xo'jaligini ro'yxatga olish bilan qisman qamrab olindi. Hududi va aholisi haqidagi ma'lumotlar A.N.Maksimovning ishida e'lon qilingan.

Volostlar tomonidan viloyat aholisining milliy tarkibi haqidagi materiallar 1920-yildagi Butunrossiya aholini ro'yxatga olishning davomi bo'lgan Amudaryo viloyatida namoyon bo'lib, 1921-yil yozida o'tkazilgan aholini ro'yxatga olish natijalari 1923-yilda Toshkentda nashr etilgan.

O'rta Osiyoda 1924-yilda o'tkazilgan milliy chegaralanish munosabati bilan O'rta Osiyo Iqtisodiy Kengashi tomonidan Buxoro va Xorazm, shuningdek, Qoraqalpog'istonning chap qirg'oq qismi va bu ishlarning natijalari, jumladan, aholi soni to'g'risidagi ma'lumotlar tizimli ravishda o'rganib chiqildi. Chap qirg'oq mintaqalari qoraqalpoqlari tarixining alohida masalalari va ularning soni to'g'risidagi ma'lumotlar P.P.Ivanovning "Markaziy Osiyoni mintaqaviylashtirish bo'yicha materiallar"da nashr etilgan.

20-yillarning dastlabki asarlari O'rta Osiyoda sotsialistik qurilishning dastlabki bosqichi talablaridan kelib chiqib yozildi. Qoraqalpog'istonda tarix fanining shakllanishi va rivojlanishidagi muhim bosqich milliy-davlat chegaralanishi bo'ldi.

Qoraqalpoq avtonom viloyatining tashkil topishi qoraqalpoq xalqi hayotida yorqin tarixiy voqea edi. Bunday sharoitda o'z tarixini keng bilishga qiziqish tabiiy ravishda

2-TOM, 10-SON

o'sishda davom etdi. Qoraqalpog'iston tarixiga oid materiallar to'plash yanada kengroq olib borila boshlandi. Turkiston xalqlarining o'tmishi va buguni haqidagi ilmiy bilimlar keng tarqala boshladi. Moskva va Toshkentda nafaqat hudud va aholi to'g'risidagi ma'lumotlar, balki O'rta Osiyoda milliy davlat qurilishiga oid dastlabki qisqacha umumlashtirishlar, faktik materiallar ham o'z ichiga olgan turkum ilmiy va ilmiy-ommabop maqolalar, risolalar nashr etildi.

1920-yillarda avtonom viloyat hududida SSSR Fanlar akademiyasining turli ekspeditsiyalari ish olib bordi, bu esa o'lka tabiiy boyliklarini tizimli o'zlashtirish, qoraqalpoq xalqi madaniyati va tarixini o'rganishga zamin yaratdi. 1920-yillarning ikkinchi yarmida Qoraqalpog'istonda SSSR FA Etnografiya instituti xodimi G.Shuls tomonidan materiallar to'plangan. Uning ma'ruzalarida qoraqalpoqlarning soni, ularning turmush tarzi, Qoraqalpoq avtonom viloyatidagi irrigatsiya va dehqonchilikka oid ma'lumotlar e'lon qilindi.

1926-1930-yillarda qoraqalpoqlarni ekspeditsion etnografik va dialektik tadqiq qilish ishlari olib borildi. Akademik M.Q.Nurmuhamedov yozishicha: "1926 yilda N.A.Baskakov yo'ldan qayoqqadir piyoda, qayergadir eshagida qishloqma-qishloq yurib, til va xalq og'zaki ijodi namunalarini to'plagan". N.A.Baskakov ushbu ekspeditsiya ishi haqida shunday yozgan edi: "1926-1930-yillardagi birinchi sayohatlar dialektik maqsadlardan ko'ra ko'proq etnografik maqsadlarni ko'zlagan edi".

Ekspeditsiya ishiga mashhur sharqshunos olim S.E.Malov boshchilik qildi. Unga keyinchalik viloyat xalq ta'limi boshqarmasida ilmiy xodim bo'lib ishlagan N.A.Baskakov, A.S.Morozova, o'lkashunoslik muzeyi boshlig'i N.V.Torchinskaya, etnograf A.Davlet, shuningdek, yosh qoraqalpoq tadqiqotchilari Q.Ergaliyev, Q.Ubaydullayev, T.Bekimbetov va boshqalar kirgan.

Ekspeditsiyada boy etnografik kolleksiyalar, zargarlik buyumlari, qoraqalpoq ayollar libosi namunalari, cholg'u asboblari va boshqalarni to'plangan. Ekspeditsiya materiallari 1930-yilda yaratilgan Qoraqalpog'iston o'lkashunoslik muzeyi fondlari asosini tashkil etgan.

Ekspeditsiya faoliyati tarixiy va etnografik materiallarni to'plash va o'rganishning yanada uyushqoqlik bilan boshlanishini ko'rsatdi. Qoraqalpog'istonda doimiy ilmiy-tadqiqot muassasalari tashkil etish, ularni ilmiy kadrlar bilan ta'minlashni zamon qat'iyat bilan talab qildi. Tabiiyki, o'z faoliyat doirasi sezilarli darajada kengaygan taqdirda ham, akademik ekspeditsiyalar bu vazifalarni bajara olmadi. Tizimli ilmiy tadqiqotlarni tashkil etish, ularning sub'yektlarini dolzarb muammolarni hal qilishga maksimal darajada yaqinlashtirish talab qilindi.

2-TOM, 10-SON

Qoraqalpog'iston muxtor viloyatining partiya va davlat organlari 1931-yilda Qoraqalpog'istonda ilmiy muassasalar tashkil etish iltimosi bilan SSSR Fanlar akademiyasiga murojaat qildilar. Bu masalani amaliy hal etish uchun SSSR Fanlar akademiyasi Prezidiumi To'rtko'lga o'z vakillarini yubordi. 1931-yil 23-mayda u sohada ilmiy muassasalar tashkil etish masalasini ko'rib chiqdi va SSSR Fanlar akademiyasining bazalari va stansiyalari tarmog'ini tashkil etishni boshlash zarurligini tan oldi. Ularni yaratish rejasiga akademiklar V.L.Komarov, I.M.Gubkin, A.S.Fersman va boshqalar kiritilgan.

1931-yil 27-iyunda SSSR Fanlar akademiyasining Moskvaga tashrif buyurgan sessiyasi O'rta Osiyoda ilmiy muassasalar tarmog'ini tashkil etish to'g'risida qaror qabul qildi. Bu muassasalar har tomonlama xarakterga ega bo'lib, mahalliy respublika va viloyat tashkilotlariga ilmiy muammolarni hal qilishda yordam berishi kerak edi.

Institut faoliyatining dastlabki bosqichida jiddiy qiyinchiliklarga duch keldi, bu esa malakali olimlarning yetishmasligi, ilmiy kadrlarning yetarli darajada tayyorlanmaganligi bilan bog'liq edi.

RSFSR Xalq Komissarlari Kengashining 1931-yil 1-avgustdagi qarorida "Qoraqalpoq avtonom viloyatining kadrlar bilan nihoyatda zaif ta'minlanganligini hisobga olib, RSFSR xalq komissarliklarini RSFSR xalq komissarliklari zimmasiga yuklatish uchun zarur choralar ko'rish majburiyatini yuklasin", deyilgan edi. Qoraqalpog'istonga kerakli ixtisoslikdagi ishchilarni tezroq ko'chirish zarurati paydo bo'ldi.

Tez orada institutda 50 nafar oliy ma'lumotli mutaxassis ishlashni boshladi. Ular orasida besh nafar professor va olti nafar dotsent bor edi. Ular qatorida professor A.A.Sokolov, SSSR Fanlar akademiyasi muxbir a'zosi S.E.Malov, N.A.Baskakov, A.S.Morozova va boshqa taniqli olimlar ham bor edi.

Institut asosiy e'tiborini Qoraqalpog'iston tarixi muammolarini ilmiy jihatdan ishlab chiqishga qaratdi. Shunday qilib, ilm-fanning, jumladan, Janubiy Orolbo'yi xalqlari tarixi fanining shakllanishi va rivojlanishida muhim rol o'ynagan birinchi Qoraqalpoq ilmiy-tadqiqot muassasasi tashkil etildi.

Muxtor respublika ilmiy muassasalariga Qoraqalpog'iston tarixiga oid materiallarni to'plash, tizimlashtirish, qayta ishlash va o'rganishda aniq yordam ko'rsatish uchun SSSR Fanlar akademiyasi Prezidiumi 1932-yilda Sharqshunoslik institutida raxbarligida maxsus guruh tashkil etdi. Guruh rahbari akademik A.N.Samoylovich, a'zolari sifatida N.N.Palmov, P.P.Ivanov, A.I.Ponomarev, S.N.Chernov va boshqalar tanlandi. Guruhning asosiy vazifalariga qoraqalpoq xalqi tarixini rivojlantirishga doir materiallarni to'plash va tizimlashtirish belgilandi.

2-TOM, 10-SON

Masalan, A.I.Ponomarev XVIII-XIX asrlarda rus tilida nashr etilgan rasmiy nashrlarda qoraqalpoqlar haqidagi turli xil tarixiy aktlarni aniqlay boshlagan edi. Uning tadqiqot ob'yekti rus hokimiyati vakillari va qoraqalpoq qabila elitasi o'rtasidagi aloqalar jarayonida yuzaga kelgan turli xatlar, yozishmalar va xabarlar bo'lgan.

A.N.Samoylovich esa XIX asr Xiva xonlarining saroy tarixchilari Munis va Ogahiy tomonidan tuzilgan Xiva tarixiy yilnomalarini o'rganishga kirishdi. U qo'lyozma asarlardan qoraqalpoqlarning 1842-yilgacha bo'lgan tarixiga oid ma'lumotlarni ajratib olishga, XVIII asrdan - XIX asr o'rtalarigacha bo'lgan davrda qoraqalpoq xalqining siyosiy hayotini tavsiflovchi keng qamrovli materiallar ajratishga muvaffaq bo'ldi.

N.N.Palmov ham muhim natijalarga erishib, Astraxan arxividan XVIII asrning birinchi yarmida Volga qalmoqlari va qoraqalpoqlar o'rtasidagi munosabatlarga oydinlik kirituvchi materiallarni aniqladi. Bundan tashqari, olim XIX asrdagi qoraqalpoqlarning hayoti va turmush tarziga oid ma'lumotlarni o'z ichiga olgan sayohatchilar va turli amaldorlarning xabarlarini o'rgangan. Amalga oshirilgan ishlar natijasida jamoa qoraqalpoqlar tarixiga oid salmoqli materiallarni (20 ta bosma varaq) aniqlab, chop etishga tayyorlashga muvaffaq bo'ldi.

Bu borada SSSR Fanlar akademiyasining Sharqshunoslik institutining ulkan ishlarini ta'kidlash lozim, uning xodimlari juda muhim vazifani hal qildilar. Akademik A.N.Samoylovich rahbarligida ular tarixga oid deyarli barcha yozma manbalarni tizimlashtirib, ilmiy qayta ishladilar. Bu ish hozirgi kunda ham katta ilmiy ahamiyatga ega.

SSSR Fanlar akademiyasi kompleks ekspeditsiyasi va Qoraqalpog'iston kompleks ilmiy-tadqiqot instituti xodimlari tomonidan Qoraqalpog'iston ASSR iqtisodiyoti, madaniyati va tarixini o'rganish bo'yicha olib borilgan ilmiy-tadqiqot ishlarining ayrim natijalariga bag'ishlangan konferensiya yakunlandi. 1933-yil 18-25-martda Leningradda bo'lib o'tgan bu yig'inda ko'zga ko'ringan olimlar: SSSR Fanlar akademiyasi prezidenti, akademiklar A.P.Karpinskiy, V.L.Komarov, V.P.Volgin, M.I.Gubkin, S.A.Zernov, A.F.A.Keller, N.S.Kurnakov, S.F. Fersman va boshqalar ishtirok etgan.

Konferensiya ishida yetakchi respublika tashkilotlari vakillari, Qoraqalpog'iston ASSR yosh olimlari ham ishtirok etdilar. Ular orasida Qoraqalpog'iston ASSR Markaziy Ijroiya Qo'mitasi raisi Q.Nurmuhamedov, KKASSR Xalq Komissarlari Soveti raisining o'rinbosari D.M.Loginov, Qoraqalpog'iston kompleks ilmiy-tadqiqot instituti direktori A.A.Gnedenko, tadqiqotchilar S.E.A.Baska, K. Ubaydullayev va I.A.Baska kabilar bor edi.

Anjumanda Qoraqalpog'iston kompleks ilmiy-tadqiqot instituti xodimlari tomonidan iqtisodiy va ilmiy muammolarga bag'ishlangan 30 dan ortiq ma'ruza o'qib eshittirildi. Ulardan 13 tasi Qoraqalpog'iston ASSRda doimiy istiqomat qiluvchi olimlar tomonidan

2-TOM, 10-SON

yaratilgan boʻlib, bu avtonom respublikada mahalliy kadrlar tayyorlash va ilm-fan rivojida erishilgan yutuqlardan dalolat beradi.

Qoraqalpogʻiston ishlab chiqaruvchi kuchlarini oʻrganishga bagʻishlangan birinchi anjuman milliy tarix fanining shakllanishi va rivojlanishidagi eng muhim voqea boʻldi. Konferensiya uning ishida qatnashgan yosh qoraqalpoq olimlari uchun yaxshi maktabga aylandi.

Qoraqalpogʻiston ASSR ishlab chiqaruvchi kuchlarini oʻrganish boʻyicha birinchi konferensiya tavsiyalaridan kelib chiqib, 1933-yil 19-aprelda SSSR Fanlar akademiyasi Prezidiumi huzurida “Qoraqalpoq komissiyasi”ni tuzish toʻgʻrisida qaror qabul qildi. Qoraqalpogʻiston ASSRga aniq yordam koʻrsatish maqsadida komissiya tarkibiga mamlakatning taniqli olimlari - akademiklar S.F.Oldenbug, A.N.Samoylovich va SSSR Fanlar akademiyasi muxbir aʼzosi S.G.Tomsinskiy va boshqalar kirdilar.

Qoraqalpogʻiston ASSRda tarix sohasida ilmiy tadqiqotlar olib borishda bevosita yordam koʻrsatish uchun professorlar A.A.Sokolov, P.P.Ivanov va boshqalar yuborildi. Ushbu komissiya koʻmagida Qoraqalpogʻiston kompleks ilmiy-tadqiqot institutining ilmiy kutubxonasi tashkil etildi. “Qoraqalpoq komissiyasi”ning vazifalari qatoriga Amudaryoning quyi oqimining moddiy madaniyati tarixini oʻrganishni tashkil etish ham kiritilgan.

Kompleks ilmiy-tadqiqot institutining tarixiy boʻlimi SSSR Fanlar akademiyasi Qoraqalpogʻiston komissiyasi bilan birgalikda 1933-1937-yillarga moʻljallangan qoraqalpoqlar tarixini oʻrganish boʻyicha besh-yillik ish rejasini tuzdi. Qoraqalpogʻistondagi milliy ozodlik harakati tarixi, Oktyabr inqilobi, fuqarolar urushi va madaniy qurilishga oid savollarga alohida eʼtibor qaratildi.

Yuqoridagi maʼlumotlarga xulosa qilib aytiladigan boʻlsa, XX asrning 20-30 yillari qoraqalpoq xalqi etnografiyasini chuqur oʻrganish jarayonini boshlanish davri boʻldi. Bu davrda koʻplab ekspeditsiyalar tashkil etilib, aholini moddiy va madaniy madaniyatini dala materiallari asosida oʻrganish yanada chuqurlashib, yangi tadqiqotlar uchun zamin hozirlandi.

2-TOM, 10-SON

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. *Иванов П. П. Население Средней Азии. Вся Средняя Азия. Справочная книга на 1926 г.—Ташкент, 1926. - С. 87-106.*
2. *Комков Г.Д., Левшин Б.В., Семенов Л.К. Академия наук СССР. Краткий исторический очерк. – М.: Наука, 1974. - С. 298*
3. *Максимов А. Н. Какие народы живут в России. Справочник. – М., 1919*
4. *Материалы по районированию Средней Азии, кн. 2. Территория и население Бухары и Хорезма.—Ташкент, 1926, ч. 2*
5. *Материалы Всероссийской переписи 1920 г. Перепись населения в Туркестанской республике.- Ташкент, 1923, ч. 1, вып. 2*
6. *Ўзбекистон ССР тарихи. Т.1. Иккинчи китоб. – Тошкент, 1957.*
7. *Шульц Г. Каракалпаки дельты Амударьи. Этнограф-исследователь, 1928. №2-3. – 120 с.*

